

מסורות

מחקרים במסורות הלשון ובלשונות היהודים

כרך ח

בעריכת

משה בר־אשר

ירושלים ה'תשנ"ד

"יתגדל ויתקדש"

(עיון בצמיחתה של מסורת הגייה חדשה)

דומה שאין איש מתלבט הרבה בדרך הגייתן של שתי המלים הפותחות את הקדיש: "יתגדל ויתקדש". המצוי בבתי כנסיות ובבתי מדרשות שומע לרוב את דרך ההגייה המקובלת ברוב קהילות ישראל: "יתגדל ויתקדש" – בדל"תין פתוחות. "רוב קהילות" ולא כולן, שכן בקרב קצת אשכנזים, ובפרט אלו המכונים "ליטאים" (היינו, חניכי הישיבות ה"ליטאיות") נשמעות שתי מלים אלו בצירי בדל"ת, היינו: "יתגדל ויתקדש".

במאמר זה אנו מבקשים להתחקות אחר מקורו של שינוי זה ולהצביע על הגורמים להתפשטותו היחסית.¹

נראה שבן-תורה "ליטאי" לא יתקשה להצביע על המקור של שינוי זה שבפיו, והוא יזדרז לציין לדברי ר' ישראל מאיר הכהן מראדין ("החפץ חיים"), בעל החיבור הידוע "משנה ברורה" על חלק אורח חיים של שולחן ערוך. ואם תמצא ידו, ידע לציין גם למנהגי הגאון ר' אליהו מווילנא כמובא בספר "מעשה רב".²

כפי שיתברר להלן, שני מקורות אלו (ובייחוד הראשון שבהם) שהם בעלי סמכות הלכתית עליונה בעיקר בקרב החוגים ה"אשכנזיים-ליטאיים", עשו את ההגייה "יתגדל ויתקדש" בדל"ת צרויה לחוק בל יעבור, והביאום לעקור מפיהם באופן מודע נוסח, שיסודו במורשת אבות של שנים הרבה, שלא הכירה אלא את ההגייה בדל"ת פתוחה.

1 תחילתו של הכירור בשיחת חולין עם מורי פרופ' אהרן דותן, וממנה נתעוררתי לעיין בדבר. על הערותיו המאלפות נתונה לו תודתי.

2 הוא ספר הנהגותיו של הגאון מווילנא, יצא לאור על ידי תלמידו ישכר דב ב"ר תנחום, נדפס לראשונה בזולקווא תקס"ח ושוב פעמים אחרות, ולאחרונה בסוף סידור "אוצר התפילות" לר' אריה ליב גורדון, וילנא תרע"ה (ר"צ): ירושלים תש"ך – מהדפסה זו מצוטט כאן.

לכאורה יש מקום לתמוה מה רעה נמצאה בקריאה הנושנה בפתח ומה עלתה על לבם של המערערים עליה להעבירה מן העולם. והלוא הקדיש בלשון ארמי הוא אמור, וכל המצוי אצל דקדוק לשון זו יודע, שדין בניין התפעל בה הוא בעה"פ פתוחה. ואכן, שני המקורות שהזכרנו מספקים את התשובה לשאלה זו. נביאם כאן בלשונם: (א) בספר "מעשה רב" סימן גד:

נוסח הקדיש יתגדל ויתקדש שני הדלתין בצירי כדעת רש"י בילקוטי פרדס שהוא לשון עברי.³

(ב) ב"משנה ברורה" סימן נו, ס"ק ב:

נוסח הקדיש יתגדל ויתקדש שהוסד ע"פ המקרא והתגדלתי והתקדשתי האמור (ביחזקאל לה) לענין מלחמת גוג ומגוג שאז יתגדל שמו של הקב"ה דכתיב ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד. ויאמר הדל"ת דיתגדל בצירי כי הוא עברי לא תרגום.

אם כן, דברים כפשוטם – המלים "יתגדל ויתקדש" לא בארמית הן כי אם בעברית, על דרך המקרא "וְהִתְגַּדַּלְתִּי וְהִתְקַדַּשְׁתִּי" (יח' לה, כג), ומכאן המסקנה המתבקשת: כיוון שעברית היא, ודרך העברית בעה"פ צרויה, לפיכך: "יתגדל ויתקדש". יש להדגיש, שהחידוש שבשני המקורות הללו אינו ברעיון שיש כאן לשון עברי. כפי שנראה להלן, רעיון זה כבר נזכר אצל הראשונים (כפי שנרמז ב"מעשה רב"), והם שהקימו את הזיקה בין "יתגדל ויתקדש" שבקדיש ל"והתגדלתי והתקדשתי" שבנבואת יחזקאל. החידוש כאן הוא בהשלכה שביקשו להשליך מקביעה זו אל דרך ההגייה – היינו על המעבר להגייה בצירי (כביכול על דרך העברית). אולם, כידוע, שני מקורות אלו, "מעשה רב" ו"משנה ברורה" אינם מקורות ראשוניים, ולפיכך יש מקום להתחקות אחר שורשם.

החיבור "מעשה רב" הוא אוסף מנהגי של הגאון מווילנא שלא יצא מתחת ידו כי אם מתחת ידי תלמידיו, עשר שנים לאחר פטירתו. וראוי לציין, שבביאורו של הגר"א עצמו לשולחן ערוך לא נמצאה כל הערה לענין הגייתן של מלים אלו ואף לא על היותן ב"לשון עברי". אפשר שתלמידיו שמעוהו הוגה את הדל"תין בצירי ואפשר אף

3 בהמשך הסימן דיוקים אחרים בנוסח הקדיש, שאינם עניין לכאן. גם שאר חיבורים העוסקים במנהגי הגר"א מציינים להגייה זו, אך לא ראיתי בהם תוספת של חידוש. ראה, למשל, מ' שטרנבוך, הלכות הגר"א ומנהגיו, א, ירושלים תשל"ד, עמ' קל.

ששמעו ממנו בעל־פה טעם הדבר. מכל מקום אין אנו מוצאים דברים מפורשים מן הגר"א עצמו בעניין זה וראף אין אנו מצפים למצאם, שאין זה מטבע ביאורו. אף החיבור הגדול "משנה ברורה" איננו ספר פסקים מקורי אלא בעיקרו ליקוט מדהים בהיקפו מן הפוסקים הראשונים והאחרונים על חלק אורח חיים של שולחן ערוך,⁴ שמתברר הקפיד לציין בענוותנותו הרבה את מקורותיו ב"שער הציון" שצירף לחיבורו. ואכן, משם אתה מגיע אל המקור, שהוא כנראה מקור הפסיקה הראשון המזכיר את הצורך להגות בצירי, והוא ר' יוסף תאומים, בעל החיבור "פרי מגדים", הכותב בעניין זה כך:

וראיתי בסידור מהרב המדקדק מהר"ר הענה שמה תלת במפיק בלא י... גם שם יתגדל ויתקדש ע' בצירי כי הוא עברי ע"ש וי"ל הדליית בצירי ובארמית בפתח...⁵

הרי שהביא כאן בעל "פרי מגדים" משמו של ר' זלמן הענא שתי הערות לעניין ההגייה בקדיש. האחת, בעניין המלה "שמיה", המופיעה שלוש פעמים בקדיש, שיש להגותה במפיק בה"א ושהיא נכתבת בלא יו"ד,⁶ והשנייה, כהמשך לראשונה ("גם שם"), המדברת על הצורך להגות "יתגדל ויתקדש" בצירי הדל"ת. בזה הגענו אל המקור הכפול להגיית מלים אלו בצירי – המקור ההלכתי־סמכותי מזה, הוא ר' יוסף תאומים בעל "פרי מגדים", והמקור בר הסמכא שבתחום הדקדוק מזה, הוא ר' זלמן הענא. מבחינת הזמן והמקום עומדים אנו אפוא בגרמניה של המאה הי"ח.⁷

אולם קודם שאנו פונים אל אשר טען ר' זלמן הענא בעניין הזה יש מקום לשוב ולעיין במה שנמצא בספר "מעשה רב" על מנהג הגר"א: "נוסח הקדיש יתגדל ויתקדש שני הדלתין בצירי כדעת רש"י בילקוטי פרדס שהוא לשון עברי". מי שדיו בדברים

4 מקורותיו של בעל "משנה ברורה" ניכרת היטב, כידוע, בכידוריו ההלכתיים המעמיקים שבמסגרת "ביאור הלכה" הנלווה אל "משנה ברורה".

5 משבצות זהב, סימן נו.

6 להוציא מדעת הסוברים שיש כאן הרכב המלים "שם יה" (ראה טור א"ח סימן נו, ובבית־יוסף שם, וראה לאחרונה ד' שפרבר, מנהגי ישראל, א, ירושלים תש"ן, עמ' עא ואילך).

7 ר' יוסף תאומים שימש ברבנות בפרנקפורט דאודר בשנים תקמ"א–תקנ"ב (1781–1792). חיבורו על שו"ע א"ח (ליתר דיוק – על נושאי כליו של השולחן ערוך – "טורי זהב" ו"מגן אברהם") נדפס לראשונה בשנת תקמ"ז (1787). ר' שלמה זלמן הענא (הנאו) חי בגרמניה בשנים תמ"ז–תק"ז (1687–1746). את ספר הדקדוק שלו "בנין שלמה" (שממנו נביא להלן) פרסם בפרנקפורט דמיין בשנת תס"ח (1708).

אלו ואין הוא חותר לראות את הדברים המיוחסים לרש"י במקורם, אפשר שיטעה לחשוב שהמלים "כדעת רש"י" וכו' מוסבות למעלה, אל הקביעה ש"שתי הדלתין בצירי", ולא היא. המלים "כדעת רש"י" מוסבות אך ורק אל מה שלמטה מהן, היינו אל המלים "שהוא לשון עברי", שכן כך מובא משמו של רש"י, שהמלים "יתגדל ויתקדש" הן מלים עבריות בתוך הקדיש, הכתוב כולו, לדעתו, בלשון בלולה עברית וארמית לפי סדר מסוים. עניין ההגייה בצירי לא נזכר בדברי רש"י כלל, ואינם אלא המסקנה שהסיק מי שהסיק (הוא ר' זלמן הענא) מתוך הקביעה ש"יתגדל ויתקדש" הוא לשון עברי.

דברים אלו המיוחסים לרש"י בעניין הקדיש מצויים בחיבורים הקדומים המתייחסים לבית-מדרשו, ספר הפרדס, ספר האורה וסידור רש"י.⁸ וכך הם הדברים בסידור רש"י (עמ' 9):⁹

יתגדל. לשון הפסוק והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי לעיני גוים רבים וידעו כי אני ה' (יחזקאל לה, כג), למלחמת גוג ומגוג הוא אומר, ולכך הוא מתחיל בלשון עברי [ולא בלשון ארמי], וכן הוא משמעו יתגדל ויתקדש [שמו של] הקב"ה לעתיד לבא, שיהיה שמו הגדול מגודל ומקודש, כדכתיב וידעו כי אני ה' (יחזקאל שם), שעכשיו לא כשהוא נכתב [הוא] נקרא, כי נקרא באל"ף דל"ת, ונכתב ב"ה, ולשון ארמי [הוא, וקמ"ל הוא שאין כינויין אלא באל"ף דל"ת לפי שהשם המיוחד הוא בלשון ארמי], ואין אנו רשאים להזכירו ככתיבתו לכך אנו אומרים אמן היא שמה רבא בלשון ארמית, ולעולם [הבא]¹⁰ יקרא ככתיבתו דכתיב ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד (זכריה יד, ט), והואיל ומתחיל בלשון עברי אומר הכל בלשון עברי, עד שמגיע לשם הנכתב בלשון (עברי) [ארמי], וכשמפסיק מהשם הנכתב ארמי חוזר לומר בלשון עברי יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה... ואחר [כך] שבא במעשה השם, מסיים בלשון ארמי...

8 ספר הפרדס לרש"י ז"ל, מהדורת ח"י עהרענרייך, בודפשט תרפ"ד (ד"צ: בני-ברק תש"ם); ספר האורה, מהדורת ש' באבער, לכוב תרס"ה (ד"צ: בני-ברק תש"ם); סידור רש"י, מהדורת ש' באבער וי' פריימאנן, ברלין תרע"ב (ד"צ: בני-ברק תש"ם). ספר "ליקוטי פרדס" שממנו הביאו ר' זלמן הענא ואחריו ב"מעשה רב" (וכצ"ל, ולא "ליקוטי פרדס" כמובא שם), הוא כלי שני מאוחר יותר, וכשמו כן הוא - ליקוטים מספר הפרדס, וראה במבואו של בובר לספר האורה, עמ' 141 ואילך. לענייננו, נוסח הדברים בליקוטי פרדס דומים למקורם שבספר הפרדס ובסידור רש"י.

9 ובדומה להם בספר הפרדס, עמ' שכג. מובא כאן על פי מהדורת פריימן עם התיקונים וההוספות שמיד המהדיר (בסוגריים רבועים) על פי המצוי בחיבורים המקבילים (ראה בהערה הקודמת).

10 כלומר, לעתיד לבוא.

העולה מדברים אלו הוא, שהקדיש כתוב בלשון מעורבת עברית וארמית – על פי סדר קבוע. שני חלקים לו לקדיש: האחד, מתחילתו ("יתגדל ויתקדש") ועד "לעולם ולעלמי עלמיא", והשני, מ"יתברך וישתבח" עד סופו ("דאמירן בעלמא"). לעולם הפתיחה (של שני החלקים) היא בעברית והמעבר אל הארמית נעשה כשמגיעים להזכרת שמו של הקב"ה (במלה "שמיה"); בחלק הראשון מיד בתחילתו: "יתגדל ויתקדש שמיה רבא", ובחלק השני כשמגיעים למלים "שמיה דקודשא בריך הוא". ההסבר למעבר ללשון הארמית דווקא במקום זה נגלה במעמדו של השם המיוחד (שם הויה) שהוא "לשון ארמיי", וביחס שבינו ובין השם באל"ף דל"ת, שהוא "לשון עברי". הקביעה היא אפוא, שהמלים "יתגדל ויתקדש" כמוהם כמלים "יתברך ויתפאר ויתרום" וכו', הן לשון עברי, וברור שאין כאן כל קביעה באשר לדרך הגייתן. העלאת הפסוק "והתגדלתי והתקדשתי" שבנבואת יחזקאל על גוג ומגוג לא באה אלא להצביע על מקורו של זיווג המלים "יתגדל ויתקדש" וכדי לקבוע את מקומן במישור האפוקליפטי, בהיותן רומזות אל אשר יהיה לעתיד לבוא.

דברים אלו שמבית מדרשו של רש"י הם אפוא היתד הנאמנה שעליה נשען ר' זלמן הענא בבואו לפסול את הקריאה המקובלת "יתגדל ויתקדש" בפתח. לראשונה העלה את הדברים בספרו "בנין שלמה" (פרנקפורט דמיין תס"ח [1708]). בדיונו על בניין התפעל יצא לדחות את דברי בעל "שיח יצחק" שקיים את הנוסח המקובל "יתגדל ויתקדש" בפתח משני כיוונים: מצד העברית שנמצאו בה (במקרא, כמובן) צורות עתיד בפתח (ובהפסק בקמץ) כגון: תתהדר (משלי כה, ו), תתהלל (יש' מא, טז), ותתעלף (בר' לח, יד) וכיו"ב, ומכאן במידה של קל-חומר מצד הארמית, שהיא לשון הקדיש: "שלשון ארמי לחוד, ונוסח הקדיש הוא בלשון ארמי, ואין קושיא עליז מלשון עברי".¹¹ על דברים אלו שב"שיח יצחק", שהקדיש הוא בלשון הארמית, הביא ר' זלמן הענא את אשר מצא ב"ספר ליקוטי פרדס" (הם הדברים שהובאו לעיל מסידור רש"י, הדברים היוצאים להפקיע את המלים "יתגדל ויתקדש" מחזקתן הארמית ולקבוע אותן כלשון עברי. אלא שהענא הוסיף נופך משלו במסקנה שהסיק מדברי רש"י באמרו מפורשות:

הנה מדבריו אלה¹² נכון לומר יתגדל ויתקדש בצירי כיוון שהוא לשון עברי מלשון הכתוב והתגדלתי והתקדשתי בחיר"ק הדל"ת.¹³

11 שיח יצחק לר' יצחק בר' שמואל הלוי, בזיליאה שפ"ז, שער יסודי הלשון, פרק ח, סימן ו, ס"ק ד.

12 כלומר מן הדברים שבספר "ליקוטי פרדס".

13 בנין שלמה, דף ע"ב (ההדגשות שלי).

ואכן, השוואת הדברים המיוחסים לרש"י עם דברי ר' זלמן הענא מראה בעליל, שעניין זה של הדל"ת החרוקה ב"והתגדלתי והתקדשתי" לא נזכר כלל בדברי רש"י, וממילא מובן שלא נעשה מהן היקף לאופן הגיית המלים "יתגדל ויתקדש" בצירי, ור' זלמן הענא הוא הוא שיצר כאן את הזיקה הזאת. משהוציא הענא את המלים "יתגדל ויתקדש" מחזקתן הארמית והכניסן אל העברית (בהסתמכו, כאמור, על הדברים המיוחסים לרש"י), הוא צעד צעד נוסף המתבקש משיטתו המבקשת לעקור מן התפילה כל הגיית עתיד של בניין התפעל בפתח. כך קבע, דרך משל, שיש לומר "תְּתַבְּרַךְ לנצח" (בברכת יוצר שמברכות קריאת-שמע), תחת "תְּתַבְּרַךְ לנצח" כנהוג, וכנאמר בספרו "שערי תפלה" (יעסנין תפ"ה), סימן עג:14

תתברך לנצח – הר"ש בצירי לפי שזהו המשקל המבורר של בנין התפעל כמו "אשר המתברך בארץ יתְּבַרַךְ באלהי אמן" (יש' סה, טז). ואע"פ שמצאנו מעטים בפת"ח העי"ן כמו "אל תְּתַהַדֵּר לפני מלך" (מש' כה, ו) ו"אל תְּתַעַלֵּם מתחנת" (תה' נה, ב), הנה אלה ודומיהם באו על משקל דקדוק לשון ארמי כי ספרי המקרא ישמשו לעתים בלשון ארמי כמו "אֲשַׁכֵּים ודְּבַר" (יר' כה, ג) שהוא מקור מבנין הפעיל, והאל"ף היא סימן הבנין בלשון ארמי, וכן "אֲתַחַבֵּר יהושפט" (דה"ב כ, לה) שהאל"ף היא סימן הבנין בלשון ארמי, ובעבור שבאה המלה על דרך לשון ארמי לכן גם הבי"ת בפת"ח כמנהג לשון ארמי בבנין התפעל. וכיוון שמשקל זה לשון ארמי הוא... אין נכון לערב לשון זה בתפלתינו כי אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי. וע"י ר"ע ור"א נדפס תתברך בפתח הר"ש שלא כדין.¹⁴

ומעין דברים אלו כתב שם בסימן ריו: "ובכן יתקדש שמך בנו'¹⁶ – הדל"ת בצירי כמשפט משקל המבורר בלשון עברי...".

14 כמובאה זו ובבאות אחריה הוספו ניקוד ופיסוק חלקיים, הושלמו (ואף תוקנו) מראי מקומות ופושטו מקצת ראשי תיבות.

15 הכוונה לר' עזריאל ובנו ר' אליהו מוילנא ש"הדפיסו סדר תפילה המיוסדת כפי דעתם על פי הסדור אשר חבר המדקדק הגדול מהור"ר שבתי סופר מפרעמסלא אשר היה שלם מאד בחכמה הזאת" (מתוך ההקדמה של הענא ל"שערי תפלה"). זהו סידור תפלות כל השנה כמנהג אשכנז עם דקדוק המלים... פרנקפורט אמין תס"ד. מהדורה שנייה של סידור זה בשם "דרך שיח השדה", יצאה בברלין תע"ג, ובה השגות על ספר "בנין שלמה" לר' זלמן הענא (ראה בית עקד ספרים לח"ד פרידברג, אות ת', מס' 1722).

16 מתוך "על הכל" שבסדר הוצאת ספריתורה.

בדבריו של הענא יצאו לדון מדקדקים אחדים, מהם קרובים אליו בזמן ומהם רחוקים קצת הימנו. אלה ואלה דחו את דבריו משני צידיהם – הן מצד הפרט הן מצד הכלל. את קביעתו (המסתמכת על רש"י) ש"יתגדל ויתקדש" הן לשון עברי דחו באמרם שאין אלו אלא דברי דרש ודעת יחיד, ואין ללמוד מהם למעשה לעניין ההגייה, ואף אם תמצא לומר שלשון עברי הוא, הנה גם בעברית אין לפסול הגיית צורות עתיד בבנין התפעל בעה"פ פתוחה כפי שמצוי במקרא (צורות שהענא הכירן אך טען שהן על דרך הארמית¹⁷), ולפיכך אין לשנות מן הנהוג בלשון התפילה מימים ימימה. וכך, למשל, כתב יצחק סטנוב בספרו "אגרת בית תפלה" (ברלין תקל"ג), סימן רלז (בלא להזכיר את הענא בשמו):

יתגדל ויתקדש. הנה בנין התפעל נבנה על ב' פנים העי"ן בצירי כמו "ויִשְׁתַּמֵּר חֻקוֹת עֲמִרִי" (מיכה ו, טז) וזולתו, ובפתח ג"כ כמו "אל תתְּהַדָּר לפני מלך" (מש' כה, ו), "על כל יתְּגַדֵּל" (דג' יא, לז), ואף כי יתכן לומר שאלה הב' תיבות הם ג"כ לשון ארמי אשר בוא יבוא בפתח לבד, לכן הקורא יתגדל בפתח כפי הקריאה הישנה לא הפסיד. והן רבים עתה עם הארץ המתנשאים לאמר שהם מדקדקים ולוקחים לשונם וינאמו נאום יתגדל בצירי ובמקומות זולתו, חדל להשכיל להטיב אמריו ולא יסכים הראות עם הדיבור, כי עיניו יראו זרות ולבו ידבר תפוכות. ועל כיוצא בזה אמר החכם לא יחפוץ כסיל בתבונה...

עד כאן דברי סטנוב.¹⁸ אולם את ההשגה העיקרית על הענא השמיע ר' יעקב עמדין בחיבורו "לוח ארש", שהוא כולו ספר השגות על "שערי תפלה" של הענא, ובו

17 כמו תתְּהַדָּר, תתְּעַלֵּם. המשיגים הוסיפו וציינו גם לצורות ההפסק, שהן כידוע בקמץ, כמו יתְּגַדֵּל (דג' יא, לז).

18 וראוי לציין, שבספרו האחר, "ויעתר יצחק" (ברלין תקמ"ד), שנדפס בעילום שם המחבר ובוהות בדויה תשע שנים לאחר צאת "אגרת בית תפלה" לאור, כתב סטנוב (בסימן רסא) היפוכם של דברים, ויצא לקיים את דברי הענא ולהגן עליו מפני השגתו התקיפה של ר' יעקב עמדין (המנובאת לקמן). על יצחק סטנוב, המדקדק ה"משכילי" רב הסתירות ראה בערכו אצל ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, מרחביה תשכ"ה. (ויער עוד, שלאחרונה נמצא, שדברי סטנוב ב"ויעתר יצחק" הם המקור למנהג נוסח אשכנז להגות בתפילה "משיב הרוח ומוריד הגשם" – בגימ'ל קמוצה כצורת הפסק, תחת "הַגְּשֵׁם" שהוא נוסח הספרדים, וכמסתבר גם נוסח אשכנז עד לתקופת ההשכלה. ראה על כך בהרחבה אצל ח' קרויס, קונטרס ברכות החיים, ירושלים תשל"ט, ובמיוחד שם, עמ' כב ואילך.)

דחייה במרצת של הגישה המבקשת לעקור נוסחאות תפילה מקובלות ו"לתקן" אותן על פי כללי דקדוק מקראיים ואחרים.¹⁹ וכלשונו של המחבר:

נודמן לידי ספר תפלות נדפס חדש מקרוב בא עם הגהות נקראים שערי תפלה ועברתי בו משער לשער והנה מצאתי בו דברים לא שערום אבותינו ורבותינו ז"ל, נתן השער, בשלו הצער, הרס ופרץ הגדר בלי חמלה, שיבש נוסחאות ישנות התפוסות בידינו מזקנינו, הפך ומחה, דעתו הומה... נכנס בתחום שאינו שלו לסתור ולבנות שלא ברשות לשנות ככל העולה על רוחו...

וכה הם דבריו בסימן רנז:

יתגדל ויתקדש כו' יתברך וישתבח כו' כבר כתבנו (בסימן קכ"א) הנכון שיהיו כולם פתוחי עי"ן הפועל... ובבחירתו²⁰ אין נחת, לזה מזה... גם מה שנתלה בלקוטי פרדס, אמת לא נודע מי הוא בעל הפרדס, זה ידוע בלי ספק שיש בו כמה דברים שלא יצאו מפי רש"י ז"ל מעולם, ומתלמידיו וזולתם מהמאוחרים המגבבים והמלקטים שמועות קבצו קצת לקוטים על שמו ונוסף עליהם דברים רבים כהמה מן המעתיקים והכותבים שיחסום אליו בזיוף להשביח מקחם, כדרך שארע לרוב בפירושים מזויפים המיוחסים לרש"י בשקר... גם כאן זה הלשון עצמו שסמך המתדקק מלבנו²¹ והעתיקו בספרו להיות לו לאות ולמופת, הלא הוא העיד על זרותו ושאינו מרש"י מאור הגולה דתלי ביה בוקי סריקי, מי זה אמר שהשם המיוחד הוא ארמי, חלילה חלילה לומר כן... גם אי אפשר שיהא נוסח אחד של שבח גדול כזה חלוק ומחובר משתי לשונות שונות שאין לנו כיצא בו בכל דבור שבקדושה ומטבע ברכות שתקנו לנו רז"ל ואין הדעת סובלתו, שלפי דברי לקוטי פרדס הנ"ל תחלת לשון הקדיש עברי ואחר כך ארמי עד אמצעיתו ושוב חולק עוד מחציתו השני ועושה כמו כן ראשו עברית וסופו ארמית,²² מי ישמע לו בדבר הזה הכות ופצוע המטבע הקדוש הלז של מלכות שמים זה פעמים והרבה פצעיו חנם ח"ו... ועוד הרי הוא סותר על כל פנים דעות כל המפרשים את לשון הקדיש כמבואר בטור או"ח (סימן נ"ז)... אם כן מיהת דיחידאה היא ולית דחש לה.

19 ספר חשוב זה נדיר מאוד. השתמשתי בעותק מצולם במכונת צילום, שהכין לעצמו פרופ' גרשם שלום המנוח מן העותק הנדיר שברשות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי באוניברסיטה העברית בירושלים. העותק המצולם מצוי באוסף שלום שבבית הספרים.

20 של ר' זלמן הענא.

21 הוא ר' זלמן הענא, שר' יעקב עמדין מכנהו כך דרך זלול.

22 ראה לעיל (וליד הערה 9) את הדברים כפי שהובאו מסיוד רש"י.

ברם גם אם נניח לאמת מה שאינו, אין זה עוזר אותו ולא מניח בידו שטתו, כי מכל מקום אין צורך לשנות את השגור בפי הכל בפתחות עיני התפעל בקדיש ובמטבע ברכות שבחות והודאות בשגם הוא הנכון והברור ודאי בן שיהא הלשון ארמי או עברי כמו שכתבתי לעיל (סימן קי"א) באורך, והיא הדרך הישרה שיבור לו האדם בעל דעה גמורה שנוסח הקדיש אחד ושוה הוא, לשון ארמית, ושהיא ודאי מדויקת והאחרת מסופקת. ועדותו של הבחור הלוי שאמר הפתוחים מעטים בכתובים²³ לא נחקרה עדיין, ואע"פ שלא מניחים ברי לי שהעתידים פתוחים ברוב... ודברי הרב הגדול בשיח יצחק בזה נכוחים וישרים ואינם נסתרים מחמת טיח טפל של המהורס בבנינו הנופל.²⁴ לכן בודאי צריך לומר כל לשונות שבח הקדיש על דרך התפעל הפתוח ביחוד אחר שרוב כל אלו הלשונות של קלוס שבאו בו הם פתוחים במקרא כמו יתגדל ויתקדש ויתרום ויתנשא (כצ"ל גם כן בקמץ השי"ן כמו שהוא בתורה כארי יתנשא [במ' כג, כד]) ויתהדר ויתהלל. ממילא השאר נמשך אחריהם בהכרח בלי שום מקפוק בעולם.

שלושה הם אפוא יסודות השגתו הארוכה של ר' יעקב עמדין:

(א) אין לסמוך על האמור בליקוטי פרדס בשם רש"י, שלשון הקדיש לשון בלולה היא, עברית וארמית, ושהמלים "יתגדל ויתקדש" הן לשון עברי, שכן כבר הורעה חזקתו של ספר הפרדס, שבאו בו דברים רבים שאינם מרש"י, ולענייננו קשה להאמין שדברי זרות אלו על לשון הקדיש ולשון שם הוי"ה יצאו מפיו. ואף אם כן הוא, שדברי רש"י הם, אין לסמוך על שיטה זו, שהיא שיטה יחידית העומדת בניגוד לדעתם של כל שאר המפרשים.

(ב) גם בלשון העברית נמצא צורות עתיד של בנין התפעל בעה"פ פתוחה.

(ג) ראייה מצד המלים עצמן: אותן מלים שבקדיש שבהן אנו עוסקים – יתגדל, יתקדש, יתרום וכו' – אותן מלים עצמן מצויות במקרא בעה"פ פתוחה.²⁵

כפי שנרמז בהשגה זו, עניין תנועת עה"פ בצורות ההתפעל כבר נידון ב"לוח

23 הכוונה לאליהו בחור שכתב כן (ראה ספר הבחור, פראג תקמ"ט, עמ' כז).

24 הכוונה לדברי הענא ב"בנין שלמה" (= "בנינו הנופל"), שבהם הוא השיג על בעל "שיח יצחק" (ראה לעיל, הערות 11, 13).

25 ראיות מן הסוג הזה, הן לבנות הן לסתור, מצויות לרוב אצל מדקדקי הזמן (והן אף מופיעות בפולמוס שבענייננו). מדקדק מודרני אינו נזקק להן, ודי לו בראיה מצד המשקל.

ארש" בהשגה קודמת (סימן קכא). גם שם עלו המלים "יתגדל ויתקדש", ואף שאין הן שם מרכזו הדיון, טען שם ר"י עמדין שתי טענות כבודות משקל, האחת:

לכן דרך המלך הדרך הישר נלך לא נשמע ולא נאבה אליו במה שיצא לדון בדבר בדעתו המשולחת. גם הראיה שהביא מרד"ק שכתב והתגדלתי הוא מן הצרזי,²⁶ לו יהי כדבריו, אינה ראייה מן העבר אל העתיד, שמצאנוהו בפירוש בכתוב יתגדל בפת"ח...

בכך שמט ר"י עמדין את עיקר הטענה היוצרת זיקה דקדוקית בין "יתגדל ויתקדש" שבקדיש ל"והתגדלתי והתקדשתי" שביחזקאל. לא זו בלבד שאין מקום לזיקה זו מצד העניין, אף מצד הדקדוק אין לה יסוד, שכן מה עניין צורת העבר אל צורת העתיד. אולם דומה שעיקר החידוש שבדברי ר"י עמדין באותו סימן (קכא) הם אלו:

ובלשון חז"ל הפתוח הוא הברור...²⁷ ובהכרח לומר שמטבע תפלה שחז"ל תקנוהו הם הנהיגוהו על דרך לשונם המיוחד להם.

הנה ראייה מן המצוי בלשון חז"ל שבה צורות עתיד התפעל הגיויות בפתח וטמן הסתם סמך כאן ר"י עמדין גם על השגור בפיו ובסביבתו בקריאת המשנה.²⁸ זיקה ברורה ומובנת זו שיצר ר"י עמדין בין לשון התפילה ללשון חז"ל לא נעלמה מן הסתם מעיניהם של מדקדקי דורו, אלא שכידוע, באותם דורות לא הייתה לשון חז"ל ראויה לבוא בקהל ולא נחשבה ללשון שראוי לו לאדם לדבוק בה.²⁹ ר"י עמדין היה מן

26 ראה מכלול (מהדורת ריטנברג), דף סט ע"א. את ההבחנה הזאת בדבר הזיקה שבין החיריק לצירי מביא רד"ק בשם ר' יעקב בן אלעזר (מדקדק ומשורר בן המאה הי"ב שישב בטולדו. חיברו בדקדוק אבדו ולא נותר מדבריו אלא מה שהביא ממנו רד"ק, המזכירו פעמים אחדות).

27 בדילוג הוא כותב (בסוגריים), שגם בלשון המקרא מרובות הצורות בפתח ואפשר שהן אף יתרות על אלו שבצירי, דברים שהוא חוזר עליהם בסימן רנז, בהשגה שהובאה כאן לעיל.

28 אמנם מן המצוי בכתב-יד פרמה למשנה עולה, שהמסורת הסברנית של לשון המשנה מכירה בדרך כלל את הצורות הללו בעה"פ צוריה, אך מצויות צורות מעטות בעה"פ פתוחה, ראה ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, תל-אביב תש"ס, עמ' 220-221 (וראה שם בהערה 840 הרהוריו של הנמן באשר לפירוש הממצא. על פי בדיקתי, המצוי בעניין זה בכתב-יד קופמן למשנה אינו שונה בהרבה). במסורת הבבלית עה"פ של עתיד התפעל פתוחה, הן במקרא הן במשנה, ראה י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, א, עמ' 553 (על מסורת התימנים, שבה עה"פ עתים צוריה עתים פתוחה, ראה שם, הערה ז). וראה עוד א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, ירושלים תשל"ס, ב (= עדה ולשון ה), עמ' 372 והסיכום בעמ' 376.

29 על גישה זו נאמר הרבה. ראה, למשל, ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 13-12.

המיוחדים בדורו שראו בלשון חז"ל גם היא לשון מופת, לצד לשון המקרא, הן מן הצד הענייני הן מן הצד הרעיוני.

נשוב למה שפתחנו בו: "יתגדל ויתקדש". ההגייה בדל"ת צרויה הנשמעת היום בקרב קצת "אשכנזים" נשענת בעיקרה על הערתו של ר' ישראל מאיר הכהן ("החפץ חיים") ב"משנה ברורה" שהביא את דברי ר' יוסף תאומים בעל "פרי מגדים", שסמך בזה על דברי ר' זלמן הענא המדקדק.³⁰ מן הדברים המיוחדים לרש"י בדבר לשון עברי שבקדיש ובדבר היחס של המלים "יתגדל ויתקדש" אל "והתגדלתי והתקדשתי" שביחזקאל השליך הענא אל הדקדוק ועשאם ראייה להגיית הדל"ת בצירי. השלכה זו, שכאמור לא נמצאה בדברי רש"י כלל, מצאה את דרכה גם אל ספר הנהגות הגר"א "מעשה רב", שהוא חיבור של תלמידיו, אך בביאור הגר"א עצמו לשולחן ערוך לא נמצא לה כל זכר ולא הוער דבר בעניין. אף הערתו של בעל "פרי מגדים", לולא הייתה מובאת ב"משנה ברורה" ספק אם הייתה עושה רושם ואם הייתה קונה לה אחיזה כלשהי. הסמכות ההלכתית העליונה שהוקנתה בדור האחרון ל"חפץ חיים" ולחיבורו "משנה ברורה" בעיקר בחוגי האשכנזים ה"ליטאיים" היא שעשתה את הדברים המובאים אצלו בעניין זה, אף שהם מוצקים מכלי שני לכלי שלישי, לדברים שאין להרהר אחריהם. השינוי למעשה ממסורת ההגייה המקובלת אל ההגייה בצירי לא מן הסמכות הדקדוקית הוא יונק, כי אם מן הסמכות ההלכתית-פסיקתית שאין אחריה כלום. מכל מקום, ברוב קהילות ישראל לא נתקבל תיקון זה, והרוב עדיין מחזיקים בקריאה הנושנה: "יתגדל ויתקדש שמייה רבא".³¹

30 אין תמה שבעל "פרי מגדים", הידוע בעומק ניתוחו בדיוני ההלכתיים קיבל את דברי הענא כנתינתם, בלא להעבירם תחת שבט הביקורת, שכן בחכמת הלשון לא היה כוחו גדול, והוא אף נמצא מצד על שבילדותו לא נמצאו לו מורים טובים ואף לא ספרים די הצורך, שמהם ילמד חכמה זו (ראה ח' שטרנוביץ [רב צעיר], תולדות הפוסקים, ג, ניו-יורק תש"ח, עמ' 200).

31 יש לציין עוד את המדקדק ר' יצחק בער, שאף הוא קיים את הקריאה השגורה בפתח. ראה בסידורו עבודת ישראל, עמ' 129 ובהרחבה ב"הערה על נקוד יתגדל ויתקדש" בספר תוצאות חיים, רדליים תרל"ב, עמ' 120-121. בהערה זו הוא מסכם את הרקע ואת מקצת הראיות שנאמרו לדחות את דברי הענא (אך אינו מוכיח את המצוי בלשון חז"ל), והוא אף מתאמץ ארוכות להציע אבחנה סמנטית בין ההתפעל הצרוי להתפעל הפתוח.